

Людмила Войналович

ПЕДАГОГІЧНІ КУРСИ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ЯК НОВА ФОРМА ПІДГОТОВКИ НАЦІОНАЛЬНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ: ДОСВІД 20-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ

Питання міжетнічної взаємодії та міжнаціональних відносин давно турбувало дослідників і науковців з різних галузей знань. Суть цього питання полягає у необхідності забезпечення інтересів різних етнічних і національних груп та всебічного задоволення їхніх потреб у державному житті. На фоні стрімкого розвитку процесів економічної і культурної глобалізації, потреба в етнічній самоідентифікації не зникає, навпаки, здається доцільним задуматися над проблемою етнічної різноманітності.

Однією з провідних ознак національної самоідентифікації є збереження і використання мови того чи іншого етносу. В цьому випадку вкрай важливу функцію збереження і передачі мови попередників нащадкам виконують освітні установи, що готують національні педагогічні кадри. Ось чому нагальною є потреба створення прогресивної, якісної системи освіти для національних меншин, яка б відповідала сучасним вимогам та функціонувала б на принципах демократизму та загального доступу до освіти для всіх громадян з урахуванням національних особливостей етносів, які проживають на Україні.

Слід зазначити, що Україна в 20-30-ті роки ХХ століття отримала цінний досвід у задоволенні національно-культурних потреб національних меншин, тому що саме на середину 20-х – початок 30-х років ХХ століття припадає розквіт національно-культурного будівництва: в цей період була організована та почала функціонувати мережа культурно-освітніх закладів для національних меншин.

Аналіз досліджень з даної проблеми переконує, що питання, пов'язані з вивченням досвіду національно-культурного будівництва національних меншин та задоволення їхніх освітніх потреб, вже давно є об'єктом

спеціальних наукових досліджень (В.В. Надольська (1996); О.Б. Бистрицька (1998); В.М. Орлик (1998); О.В. Обидьонова (2000); Н.В. Рудницька (2002); І.П. Задерейчук (2005); Н.Л. Кротік (2007) та інші).

На жаль, понині недостатньо уваги приділяється аналізу досвіду підготовки педагогічних кадрів для шкіл національних меншин, набутого в зазначений період минулого століття. У цьому зв'язку сталий інтерес викликають історико-педагогічні ретроспекції в досвід організації національних професійно-педагогічних закладів для підготовки національних педагогічних кадрів, який уже став надбанням переважно архівних справ. У цьому досвіді можна знайти відповіді на актуальні й досі питання, простежити витоки певних закономірностей та перевірити проблематичні припущення.

З огляду на своєчасність проблеми професійної підготовки педагогічних кадрів для шкіл національних меншин та недостатню вивченість наявного в цій галузі вітчизняного історичного досвіду *метою даної статті* є аналіз змістового та процесуального аспектів професійної підготовки майбутніх викладачів шкіл національних меншин на національних педагогічних курсах, організованих на початку 20-х рр. ХХ століття.

Як відомо, на початку 20-х років ХХ століття партійним керівництвом у національній політиці був проголошений курс на коренізацію різних етнічних і національних груп, що проживали в Україні та інших радянських республіках. Тим самим, політика коренізації розглядалася як найбільш ефективний засіб залучення національних меншин до радянського будівництва. Виняткова увага приділялася вивченню мов різних етнічних і національних груп, що проживали на терені України.

Тогочасне керівництво держави дуже добре усвідомлювало, що важливою складовою цієї справи був учитель, який володів би відповідними національними мовами. Ось чому, потреба в кваліфікованих кадрах для економіки і культурного розвитку Української СРР викликала необхідність організації навчальних закладів мовами національних меншин. Поряд із створенням загальноосвітніх шкіл організовувалися і професійні навчальні заклади для національних меншин. У цих закладах готувалися фахівці в основному з числа представників тих чи інших національних меншин.

Одним з основних типів професійних навчальних закладів, де на початку 20-х років ХХ століття готувалися педагогічні кадри для національних шкіл, були національні педагогічні курси. Відкриття курсів як окремих типів професійної школи передбачалося «Кодексом законів про народну освіту УСРР» (2 листопада 1922 р.), де вказувалося, що «курси організовуються з метою практичного здійснення чергових задач соціального виховання в умовах перехідного періоду для підготовки масового робітника в установах соціального виховання» [1, 49]. Термін навчання

на курсах складав 3 роки, в свою чергу кожен рік ділився на триместри. Навчальні плани розроблялися Головною професією України і складалися у відповідності з ними. На національні педагогічні курси могли вступати слухачі з 18 років, головним чином із робітничо-селянського середовища, які мали нахил до педагогічної діяльності.

На початку 20-х років минулого століття в Україні в різних регіонах розгорнули свою діяльність двоє 3-х річних німецьких педагогічних курсів (Хортицькі та Пришибські Катеринославської губернії), троє єврейських (Харківські, Київські, Житомирські), одні польські (Київські), одні болгарські (Преславські Катеринославської губернії) [2, 251] двоє російських (Катеринославські та Київські) [3, 210] та одні молдавські (Одеські, з терміном навчання один рік) [4]. Навчання в цих професійно-педагогічних закладах головним чином велося мовами відповідних національних меншин.

Уявлення про зміст професійної підготовки педагогічних кадрів на таких курсах можна скласти з навчальних планів 3-х річних Житомирських єврейських педагогічних курсів імені Володарського [5, арк. 145] та Преславських болгарських педагогічних курсів [6, арк. 32] :

Таблиця 1

Навчальний план 3-х річних Житомирських єврейських педагогічних курсів

на 1923/24 н.р.

Цикли Назви предметів	навчання	навчання	навчання	Разом
--------------------------	----------	----------	----------	-------

<u>Соціальний</u>				
1. Радянська держава і право	3	–	–	3
2. Політекономія і економгеографія	–	3	–	3
3. Марксизм-ленінізм	–	–	3	3
4. Історія класової боротьби	–	4	4	8
5. Література	–	2	3	5
6. Методи політосвітньої роботи	–	–	2	2
<u>Виробничий</u>				
1. Енциклопедія виробництва	2	2	–	4
2. Неорганічна природа (хімія, фізика, геологія)	4	3	2	9
3. Органічна природа	4	–	–	4
4. Математика	4	3	2	9
<u>Педагогічний</u>				
1. Педологія	5	4	–	9
2. Семінари по соціальному вихованню	2	4	15	21
3. Сучасні педагогічні теорії і системи	–	–	2	2
4. Єврейська мова	3	3	3	9
5. Образотворче мистецтво	2	2	–	4
6. Музика і співи	2	2	–	4
7. Фізкультура	2	2	–	4
8. Праця в майстернях	3	2	–	5
Разом годин	36	36	36	108

Навчальний план 3-х річних Преславських болгарських педагогічних курсів

на 1924/25 н.р.

Назви предметів	навчання	навчання	навчання підготовча група	Разом
1. Соціально-економічний мінімум і інструктаж по політпросвітництву	5	5	-	10
2. Загальна література	2	2	-	4
3. Економгеографія	-	2	-	2
4. Семінар по політпросвітництву	-	-	1	1
5. Історичний матеріалізм	-	-	2	2
6. Політекономія	-	-	2	2
7. Математика	4	4	2	6
8. Фізика, хімія і мінералогія	3	3	2	3
9. Зоологія і ботаніка	4	-	-	-
10. Українська мова	2	1	2	2
11. Геологія і палеонтологія	-	2	-	-
12. Арифметика	-	-	2	-
13. Природознавство	-	-	1	3
14. Астрономія	-	-	1	-
15. Еволюційна теорія і практична біологія	-	-	2	-
16. Російська мова	-	-	2	-
17. Історія і географія	-	-	-	3
18. Енциклопедія сільського господарства, виробництво і метеорологія	3	2	-	-
19. Історія культури в зв'язку з історією розвитку				

господарських форм	-	-	-	4	4
20. Енциклопедія сільськогосподарських знань	-	-	-	2	2
21. Принципи і форми соціального виховання	4	-	-	-	4
22. Семінар по соціальному вихованню	-	5	-	-	5
23. Педологія (анатомія та фізіологія дитини)	-	3	-	-	3
24. Педологія. Вступ в наукову психологію	-	-	2	-	2
25. Педологічний семінар	-	-	2	-	2
26. Дефектологія, гігієна і санітарія дитячих установ	-	-	2	-	2
27. Дитячий рух	-	-	1	-	1
28. Тонічне мистецтво	2	1	2	2	7
29. Образотворче мистецтво	2	2	2	2	8
30. Прикладне мистецтво	2	2	2	-	6
31. Фізкультура	1	1	2	2	6
32. Болгарська мова і література	4	3	1	3	11
33. Історія пед. систем. Соцвиховання в СРСР і шкільна справа на Заході	-	-	3	-	3
Разом годин	38	38	38	32	146

З поданих навчальних планів видно, що весь зміст поділявся на цикли: соціальний (соціально-політичні дисципліни), виробничий (дисципліни загальноосвітнього та політехнічного характеру) та педагогічний (професійний компонент). Ці цикли або виділялися у навчальному плані в окремі групи (Таблиця 1) або були розкидані по всьому навчальному плані (Таблиця 2). Уніфікованих планів для педкурсів не було, а була загальна орієнтація на цикли і кількість годин. Так, навчальний план Преславських болгарських педкурсів відрізняється поміж інших тим, що він занадто насичений предметами загальноосвітнього характеру. Також у ньому представлено більша кількість дисциплін педагогічного циклу (13) у порівнянні з Житомирськими єврейськими педкурсами (8). Спільними предметами з цього циклу, що

читалися на різних курсах були: семінар по соціальному вихованню, відповідна національна мова, образотворче мистецтво і фізкультура. Методком єврейських педкурсів вважав доцільним приділяти більше уваги практичному компоненту у професійній підготовці майбутніх учителів (бо з 8 предметів тільки 2 були теоретичними: педологія і сучасні педагогічні теорії і системи). Керівництво ж болгарських педкурсів поєднувало теоретичні і практичні заняття (з 13 предметів педагогічного циклу 6 були теоретичними дисциплінами і 7 – практичними).

З поданого переліку предметів стає очевидним, що за своїм змістом професійна підготовка майбутніх учителів національних шкіл знаходилася під відчутним ідеологічним впливом. Навчальні плани були доволі

перевантажені різними дисциплінами політпросвітницького характеру, як то: радянська держава і право, соціально-економічний мінімум, семінар по політпросвітництву, марксизм-ленінізм, методи політосвітньої роботи тощо. Наприклад, у навчальному плані Житомирських єврейських педагогічних курсів на вивчення такого предмету як єврейська мова відводилося лише 3 години протягом усіх років навчання. Не краще були справи і у Преславських болгарських педкурсів: на I році навчання на вивчення болгарської мови і літератури відводилось 4 години в тиждень, на II – 3 години, на III – 1 година. Інші не менш важливі фахові предмети, наприклад, методика навчання у школі або історія, географія та культура історичної батьківщини, були взагалі відсутні у навчальному плані.

Більш виразно національний компонент був присутній у навчальному плані молдавських однорічних педкурсів, розрахованих на осіб з розвитком не нижче абітурієнтів профшколи або вже працюючих у закладах соцвиху вчителів без відповідної кваліфікації [7, арк. 13]. Навчальний план цих педкурсів складався з 4 циклів; до соціально-економічного, виробничого та педагогічного циклів додався цикл студійної роботи. До першого циклу входили: історія молдавського народу та громадсько-політичні рухи, історія форм народного господарства і класової боротьби, радянське будівництво, молдавська мова та семінар «Зразки всесвітнього письменства» (разом 480 год. у рік). Другий цикл складався з краєзнавства, світознавства, енциклопедії сільського господарства та математики (400 год. у рік). Третій цикл включав: вступ до педології (анатомія, фізіологія, гігієна, основи психології у пристосуванні до дитячого віку), соцвиховання в системі НКО (теорія і практика), методіку початкового навчання в трудшколі, методи роботи з дорослим населенням, педпрактику (500 год. у рік). До циклу студійної роботи входили фізкультура, співи та музика техніка слова (декламація, драматизація), малювання та ліпка (348 год. у рік) [7, арк. 13-14].

Отже, перший цикл предметів мав на меті розширення кругозору курсантів щодо питань соціально-політичного розвитку,

виховання національної самосвідомості та патріотизму. Крім того, вивчаючи рідну мову (на кожному триместрові не менше 36 год.) курсанти знайомилися з законами розвитку мови, вчилися користуватися нею як засобом і матеріалом в педроботі. Протягом третього триместра проводилися екскурсії в різні державні та громадські установи для ознайомлення з їх завданням і роботою. Другий цикл зосереджувався на вивченні рідного краю (Одещини) в географічному, етнографічному і геологічному плані, розумінні сільського господарства. Педагогічний цикл знайомив курсантів з психолого-фізичним розвитком дитини як об'єкта виховання, а також завдяки теоретичним та набутим практичним знанням і вмінням на педпрактиці (180 год. у рік), сприяв засвоєнню методів викладання різних предметів у школі і передачі знань та вмінь школярам. Метою циклу студійної роботи (348 год. у рік) молдавських педкурсів було виховання естетичного смаку, розвитку творчого потенціалу курсантів і почуття прекрасного.

Порівнюючи навчальний план молдавських педкурсів з двома попередніми, слід зазначити, що як на молдавських курсах, так і на болгарських курсанти вивчали таку важливу для професійного становлення майбутнього учителя дисципліну, як основи психології. Слід відмітити також наявність лише на молдавських однорічних курсах методики початкового навчання в трудшколі і методів роботи з дорослим населенням.

Принадно треба зазначити, що на початку 20-х років XX століття питання ліквідації неграмотності населення стояло дуже гостро, ситуація з освіченістю залишала бажати кращого. Щоб виправити цю ситуацію керівництво республіки організувало так звані пункти по ліквідації безграмотності – лікбези, метою яких було масове навчання населення грамоти – вміння читати і писати. Подібні лікбези також організувались і для представників національних меншин, що проживали в Україні. У зв'язку з цим на деяких національних педкурсах запроваджувалося вивчення ряду дисциплін, які передбачали можливість подальшої просвітницької роботи серед дорослого населення. Цікавим є той факт, що навіть курсанти II-го і III-го курсів

національних педкурсів брали активну участь у роботі лікбезів. Так, із звіту Преславських болгарських педкурсів дізнаємося, що «робота серед селян ведеться щодня через сільбуди і виражається в читанні вголос в читальні, читанні лекцій і доповідей, особистій участі курсантів в роботі квартальних лікбезів, роботі в секції молоді» [6, арк. 84 зв.]. Про це йшлося і в звіті Київських 3-х річних російських педкурсів за 1922/23 н.р.: «так як в теперішній час гостро стоїть питання про ліквідацію безграмотності, то курсанти були ознайомлені з прийомами викладання грамоти у дорослих. Ними були пророблені посібники по основним методам навчання грамоті, як дітей, так і дорослих і були зроблені відповідні доповіді» [8, арк. 7].

Порівнюючи навчальні плани молдавських 1-річних педкурсів і Житомирських 3-х річних єврейських педкурсів, потрібно сказати, що спільним у них є вивчення рідного регіону: спеціальний курс «Вивчення місцевого краю» передбачав поєднання теорії з практикою. Даний курс передбачав ознайомлення з функціонуванням державних установ та громадських організацій рідного краю і вивчення побуту населення та економіки підприємств. Сюди ж входила і політосвітня практика (I-й рік навчання – 3-12 днів, II-й р.н. – 9 днів, III-й р.н. – 12 днів). Важливе місце відводилося дослідженню природи, організовувались екскурсії на підприємства, які поєднувались з працею на виробництві (I-й рік навчання – 14-28 днів, II-й р.н. – 8-16 днів, III-й р.н. – 4-8 днів). Третьою складовою цього курсу було вивчення дитячих установ та проходження педагогічної практики в них (I-й рік навчання – 9-10 днів, II-й р.н. – 19-20 днів, III-й р.н. – 20-36 днів) [5, арк. 145].

Дуже схожим за змістом був навчальний план Київських 3-х річних російських педкурсів за 1922/23 н.р. Ним передбачалося вивчення аналогічних предметів, зазначених у вищенаведених планах. Але разом з тим існували деякі відмінності головним чином у педагогічному циклі. Окрім інших предметів цього циклу, тут викладалися дисципліни: вивчення дитячих установ, як і на Житомирських єврейських педкурсах (I-й рік навчання – 2 год у тиждень, II-й р.н. – 3 год., III-й р.н. – 4 год.), питання дитячого читання,

розповідання і дитяча література (III-й р.н. – 2 год.), ігри і гімнастика (III-й р.н. – 2 год.), методи позашкільної роботи (III-й р.н. – 2 год.) [8, арк. 29].

На деяких педкурсах практикувалася організація підготовчих груп для вступників на 3-х річні педагогічні курси. Це було викликано відсутністю достатньо підготовлених слухачів для вступу на перший курс зазначених закладів. Так, наприклад, віднайдені архівні матеріали свідчать, що після засідання президії Укрголовпрофосвіти від 18.10.1924 р., де була ухвалена постанова про організацію підготовчих педагогічних груп при педкурсах національних меншин, вже з наступного 1924/25 н.р. при Житомирських єврейських педагогічних курсах відкрилося таке відділення [5, арк.143-144]. Аналогічні підготовчі групи були організовані на Преславських болгарських педкурсах, Київських російських педкурсах, а також при інших педагогічних курсах.

На жаль, незважаючи на активну роботу в цьому плані, рівень підготовки майбутніх викладачів шкіл національних меншин залишався дуже низьким. На нашу думку, серед причин такої ситуації можна назвати декілька. По-перше, відсутність матеріальної та технічної бази: достатньої кількості наочного приладдя, посібників та книг тощо, що негативно впливало на навчальний процес. Доказом цього може слугувати звіт політкерівника Преславських болгарських педагогічних курсів за 1924/25 н.р., де зокрема зазначалося: «...Брак посібників і книг не дає можливості збагатити лексикон студентів і виробити правильні форми викладу та передачі думки на літературній болгарській мові» [6, арк. 85 зв.]. Не кращою була справа і на Житомирських єврейських педагогічних курсах, де завідуючий цими педкурсами Е. Кауфман в пояснювальній записці 1924 р. скаржився: «...Недостатнє облаштування лабораторіями, кабінетами, а також брак коштів на навчальні посібники всіх видів пагубно відбилися на роботі курсів» [5, арк. 144]. По-друге, нерідко викладання деяких предметів у педагогічних навчальних закладах для національних меншин велося не національними мовами відповідних меншин, а російською мовою, що відбивалось на загальному рівні оволодіння національною мовою студентами. Так, у звіті Преславських

болгарських педагогічних курсів за 1924/25 н.р. йшлося: «З метою скорішої болгаризації педкурсів необхідно викладачів Машневу (фізика і хімія) і Канзі (енциклопедія сільського господарства) як росіян перевести і призначити інших, які б могли вести ці предмети на болгарській мові» [6, арк. 85 зв.]. По-третє, тяжкий матеріальний стан студентів не дозволяв регулярно відвідувати заняття, а також непомірно велика вартість за право навчатися на педкурсах (так як соціальний склад курсантів складався головним чином з дітей бідних робітників і селян) гальмувала зростання кількості слухачів педкурсів. Так, наприклад, у звіті Київських 3-х річних російських педкурсів за 1922/23 н.р. зокрема йшлося: «Нагальним питанням на педкурсах й досі стоїть платня за навчання, бо велика кількість курсантів не може нічого платити, а інша частина має великі труднощі стосовно відшукування коштів на платню за навчання» [8, арк. 3].

Стосовно процесуального аспекту підготовки майбутніх вчителів шкіл національних меншин слід відзначити, що навчальний процес на 3-х річних педагогічних курсах будувався на основі поєднання теорії і практики. Зарахування і випуск курсантів відбувався на основі складених ними заліків і колоквиумів. Основною формою теоретичних занять на педкурсах були лекції. У залежності від характеру предметів, що викладалися на педкурсах, застосовувалися різні методи: лабораторний, рефератний, екскурсійний та метод дальтонплану. Учбовий матеріал викладався і пророблявся також частково шляхом семінарів, частково бесідами і роботою в гуртках [8, арк. 6]. На педкурсах діяла досить розгалужена система гуртків з різних дисциплін, де також регулярно пророблявся навчальний матеріал: літературно-драматичний, фізико-математичний, історичний, гурток хорового співу. Всі ці гуртки працювали по складеним і затвердженим планам і програмам. Крім того, на педкурсах курсантами видавалася стінгазета [6, арк. 85 зв.], [8, арк. 29]. Дома ж підготовка до аудиторних занять велась по ланкам через брак учбових посібників і літератури [6, арк. 84 зв.].

Важливе місце у професійній підготовці майбутніх викладачів національних шкіл відводилося педпрактиці. Як уже зазначалося

вище, значна увага на педкурсах приділялася оволодінню педагогічною майстерністю, бо педагогічна практика курсантів була одним з головних предметів, що сприяв професійному становленню майбутніх учителів національних шкіл тому їй відводилося значне місце у навчальних планах курсів. Для педпрактики національні педкурси встановлювали зв'язок з певними закладами, які розташовувалися неподалік від педкурсів, курсанти також відвідували й інші дитячі установи, які з точки зору методкому «являли інтерес по постановці в них навчального діла» [8, арк. 48]. Педпрактика курсантів ділилася на пасивну і активну і починалася з I-го року навчання. Метою педпрактики курсантів I-го курсу було ознайомлення шляхом спостереження і обговорення результатів відвідання дитячих установ. Вони знайомились з основами і способами соціального виховання згідно навчального плану Укрголовпрофосвіти і вводились в середовище, де мала проходити їх майбутня робота. З цією метою курсанти розбивалися на групи, кожна з яких направлялася в одне з дитячих установ для практичного ознайомлення з ходом занять. Після спостереження за навчальним процесом вони складали доповіді щодо вражень, отриманих у ході пасивної педпрактики. Потім ці доповіді детально аналізувалися на зборах курсантів I-го курсу. Завдяки цьому курсанти почали гостро відчувати необхідність ознайомлення з принципами та методами ведення занять в трудшколі.

Практика II-го курсу мала психолого-педагогічний ухил, її мета – вивчення дитячого середовища як матеріалу майбутньої роботи курсантів. На II-у році навчання курсантів частково вводили в роботу шкіл, де вони знайомилися з прийомами навчання грамоти, основ лічби і родинознавства. Курсанти вели щоденники своїх спостережень у школі, і, систематизувавши свої матеріали, в кінці практики здавали письмові звіти про відвідані уроки. Також складали характеристики дітей, для цього кожному курсанту доручалося спеціальне вивчення одного з школярів. Деяким курсантам в деяких школах надавали можливість самим вести уроки, також їм поручалась організація дитячих ігор у вільний від навчання час.

Педпрактика курсантів III-го року навчання носила більш методичний характер. Метою цієї педпрактики було вивчення стану навчального процесу у школі і його методів. У зв'язку з цим, курсанти самостійно вели уроки, а також заміняли відсутніх учителів, проробляючи з дітьми відповідний матеріал. Вони також вели літературні та інші бесіди з школярами і проводили ігри, представляли цінні звіти про свою роботу, які були предметом колективних обговорень на семінарах [8, арк. 8]. У другому півріччі курсанти III-го курсу давали залікові уроки [8, арк. 48].

Курсантам 3-го випускного курсу, які склали всі заліки і виконали всі практичні роботи, назначалися іспити. Вони склалися з: 1) захисту тез представленого раніше твору за обраною темою; 2) відповідей по соціально-економічному мінімуму; 3) відповідей по педагогічним дисциплінам [8, арк. 5 зв.].

Отже, як засвідчують наведені в статті історичні факти, зміст професійної підготовки у цих професійно-педагогічних закладах формувався з соціального, виробничого та педагогічного циклів, був багатопредметним і дещо різнився на різних педагогічних курсах, тобто не був уніфікованим. Кожні педкурси мали свої навчальні плани, свою індивідуальність, залежно від викладацького складу і навчально-матеріальної бази. Заняття проходили у вигляді лекцій і практичних занять:

семінарів і бесід. Педпрактиці відводилося значне місце у навчальному процесі, яка в свою чергу поділялася на пасивну (I-й і II-й рік навчання) і активну (III-й р.н.).

В середині 20-х років минулого століття 3-х річні національні педагогічні курси були реорганізовані в національні педагогічні технікуми. Зміст і характер цієї підготовки має стати предметом наступних детальних наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кодекс законів о народном просвещении УССР. – Харьков: Издание НКП УССР, 1922. – 77 с.
2. Сильченко А. Трирічні педагогічні курси на Україні // Шлях освіти. – 1924. – № 1. – С. 251-252.
3. Зотін М. Педагогічна освіта на Україні. – Х., 1926. – 214 с.
4. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 4, спр. 639, 17 арк.
5. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 5, спр. 834, 729 арк.
6. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 4, спр. 114, 211 арк.
7. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 4, спр. 639, 17 арк.
8. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 3, спр. 308, 61 арк.